

שז"ת בהלכה לשולחן שבת

מאת הרב משה חיים חנונו שליט"א

גיליון מס' 146

הלכות התרת נדרים ומנהגי ערב ראש השנה

מנהג התרת נדרים בערב ראש השנה: אמרו חכמים (נדרים כג, ב): "הרוצה שלא יתקיימו נדריו כל השנה, יעמוד בראש השנה ויאמר: כל נדר שאני עתיד לידור יהא בטל". אמירה זו נקראת בלשון ההלכה - 'מסירת מודעה'.
נוהגים להתיר נדרים בערב ראש השנה דווקא, כדי להיכנס ליום הדין כשאנו נקיים מהעוון החמור של נדרים שלא קיימנו.¹ טעם נוסף, שאם חלילה התחייב האדם נידוי בבית דין של מעלה מחמת עבירות שעבר, עוון זה מעכב את תפילתו מלהתקבל. על ידי התרת הנדיו בבית דין של מטה, תפילתו נשמעת ומתקבלת יותר.² ונתנו רמז לדבר "לא יחל דברו ככל היצא מפיו יעשה" - סופי תיבות אלול, לומר שבחודש אלול קודם ראש השנה יעשה אדם התרה לנדריו.³ נוהגים לחזור ולהתיר נדרים גם בערב יום הכיפורים.⁴ וכן בליל יום הכיפורים בפתח התפילה באמירת "כל נדרי".⁵

שכל אדם יעמוד ויבצע את ההתרה בנפרד, וכן נוהגים בקהילות אשכנז רבים.²⁰

האם 'מסירת מודעה' הנאמרת בסיום נוסח ההתרה מועילה לבטל את כל הנדרים שאדם עתיד לידור במהלך השנה? ואם כן, מדוע יש צורך לחזור ולעשות התרת נדרים בכל שנה מחדש?

מסירת המודעה מועילה לבטל נדרים עתידיים רק אם בשעת הנדר שכח האדם שמסר מודעה בערב ראש השנה. לעומת זאת, אם בשעה שנדר זכר שמסר מודעה ובכל זאת בחר לידור - הרי שבגדרו המפורש ביטל ועקר את מסירת המודעה הקודמת, והנדר חל.²¹ מטעם זה נוהגים לעשות גם התרת נדרים בערב ראש השנה, אף שכבר מסרו מודעה בשנה שעברה לבטל הנדרים שידרו במשך השנה, משום שמסירת המודעה אינה מועילה לבטל נדרים שנדר כשזכר תנאי הביטול שהרי זה כעוקר תנאו, לכך צריך לנדרים אלו התרת נדרים.²²

כמו כן, תועלת חשובה נוספת במסירת המודעה היא מניעת חלות נדר על מנהגים טובים. שכן מנהג טוב שאדם נהג בו שלוש פעמים ברציפות מבלי לציין שהוא עושה זאת "בלי נדר", נחשב כנדר; אמנם, בזכות המודעה שמסר מראש, אין המנהג מקבל תוקף של נדר.²³

אם נשים חייבות בהתרת נדרים בערב ראש השנה, ואם אשה נשואה יכולה למנות את בעלה שיהיה שליח להתיר את נדריה?

מנהג בנות אשכנז שהנשים אינן עושות התרת נדרים, וסומכות על התרת הנדרים הנאמרת בנוסח "כל נדר" בליל יום הכיפורים.²⁴ אך ראוי ונכון שכל אשה נשואה תמנה את בעלה לשליח להתיר את נדריה, מדיון "אשתו כגופו". ותאמר האשה לבעלה: "אני מתחרטת על כל הנדרים, השבועות, האיטורים והמנהגים, ואתה תהיה שליחי ותלך לפני בית דין להתיר לי אותם". הבעל, בסיום אמירת הנוסח בפני המתירים, יוסיף ויאמר: "וכן לאשתי" (ובנוסח התרת קללות מוסיפים "לנו ולנשותינו...").²⁵

בפני עשרה שהשכינה שורה עמם.¹² ולכן, לכתחילה טוב ונכון שיהיו המתירים עשרה אנשים העוסקים בלימוד הלכה, שהם ראויים להתיר נידוי חלום.¹³ בהזמנות זו של התרה בעשרה, נהגו להוסיף בנוסח גם התרת קללות, נזיפות, וביטול עין הרע.¹⁴ יש שכתבו שכאשר מתירים בעשרה יש להקפיד שיהיו לכל הפחות אחד עשרה מתירים ולא עשרה בדיוק, כדי שלא יהיו בית דין שקול, אך הרבה מהאחרונים כתבו שלא נהגו להחמיר בזה.¹⁵

אם אינו משיג עשרה אנשים בקלות, יתיר בפני שלושה כשאר נדרים.¹⁶

האם בן יכול להצטרף לשלושת המתירים כדי להתיר את נדרי אביו? האם מותר שקרובי משפחה ישבו יחד כבית דין להתיר נדרים? והאם מותר לערוך התרת נדרים בלילה, או שמא יש לחוש לדיון "אין דנים בלילה"?

התרת נדרים איננה נחשבת 'עשיית דין' כמו דיני ממונות. לפיכך: שלושת המתירים יכולים להיות קרובי משפחה זה לזה, וכן מותר להם להיות מקרובי של הנדר. על כן, בן יכול להצטרף להתיר נדרי אביו, וכן שלושה אחים יכולים להתיר את נדרי אחיהם הרביעי. מאותו הטעם, כיוון שאין זה דין ממש, מותר לכתחילה לערוך התרת נדרים גם בלילה.¹⁷

האם מותר לכמה אנשים לעשות התרת נדרים יחד, או שכל אחד צריך לעמוד בנפרד בפני המתירים?

מעיקר הדין: מותר לאנשים רבים לעמוד יחד לפני שלושת המתירים, לבקש התרה על נדריהם במקביל, ובית הדין יתיר לכולם כאחד.¹⁸ אולם, כאשר עושים התרה לכמה אנשים יחד, על כל אחד ואחד מהנוכחים להקפיד לומר את נוסח ההתרה בפיו בקול רם. בפרט יש להקפיד על כך באמירת 'מסירת המודעה', שכן לדעת פוסקים רבים, מודעה שנעשית במחשבה בלבד ולא נאמרה בפה בקול רם אינה מועילה כלל (כיוון שדינה כ"ברבים שבלב", שאינם יכולים לבטל נדר בעתיד).¹⁹ יש המהדרים

האם התרת נדרים הכללית שנערכת בערב ראש השנה מועילה גם לנדרים שהאדם זוכר שנדר, או שנדרים אלו טעונים התרה נפרדת?

התרה כללית זו מועילה לנדרים שאדם שכח שנדר אותם. כמו כן, היא מועילה לבטל תוקף של נדר ממנהגים טובים שהנהיג עצמו בהם שלוש פעמים מבלי לומר שנוהג אותם "בלי נדר", וכן לקבלות של דברי מצווה שקיבל על עצמו סתם מבלי לציין שהוא מקיימן בלי נדר.⁶

נדרים שאדם זוכר שנדר - אין מתירים לו בהתרה כללית זו. נדרים אלו אינם מותרים אלא אם כן יפרט את הנדר המפורש בפני שלושה דינים, ויתירו לו אותו כדת וכדין על ידי "פתח" ו"חרטה". מכל מקום, אם האדם מתבייש לפרט את תוכן הנדר בפני שלושת הדינים, יפרט את הנדר בפני אחד מהם שהוא תלמיד חכם הבקי בענייני פתח וחרטה.⁷

אם מועיל להתיר נדרים בפני כל שלושה אנשים, אף שאינם תלמידי חכמים הבקאים בהלכות נדרים?

התרת נדרים צריכה להיעשות בפני שלושה אנשים. גם שלושה אנשים פשוטים שאינם תלמידי חכמים ואינם בקיאים בהלכות נדרים יכולים להתיר את הנדר, ובתנאי שהם מסוגלים להבין דברי תורה אם ילמדו אותם, וכן מבינים את משמעות התרת הנדר.⁸ יש שכתבו שנער שמלאו לו י"ג שנים אינו יכול להצטרף לשלושת המתירים אלא אם כן הביא שתי שערות בשיעור חתימת זקן.⁹ אולם להתרת נדרים הנעשית בפני עשרה מתירים - נער שמלאו לו י"ג שנה יכול להצטרף מן הדין.¹⁰

אם מעיקר הדין מועילה התרת נדרים בפני שלושה, מדוע קהילות רבות (ובפרט בארץ ישראל) נוהגות להתיר בפני עשרה?

קהילות רבות נוהגות לערוך התרת נדרים בפני עשרה מתירים.¹¹ כיון שבנוסח ההתרה מופיעה הלשון "בין בהקיצ בין בחלום", ולנדיי חלום אין מועילה התרה בשלושה, לפיכך מחמירים להתיר

1 שלי"ה (ריש מסכת יומא), מטה אפרים סימן תקפא
2 סעיף מט, פתחי תשובה (י"ד סימן רלט ס"ק ו'), שערי תשובה, סימן תקפא ס"ק ז, כה"ח סימן תקפא ס"ק יט וס"ק צט, וכתב עוד שיש נוהגים לערוך התרת נדרים ארבעים יום קודם ר"ה.
3 זוהר פרשת פיקודי דף רמט ע"ב. כה"ח שם אות יב.
4 שפתי כהן (עה"ח סוף פרשת מטות), ה"ח בבבלי יוסף (סימן תקפא ס"ק כא), בשערי תשובה (שם ס"ק א), בכף החיים (שם אות יט) ובקצור שו"ע (סימן קכח סעיף טז).
5 מטה אפרים (שם סעיף יט)
6 ראש יוסף (למה"ח אישקאפה זצ"ל, או"ח סימן תריט) הביא שמהגנו להתיר נדרים ושבועות בערב ראש השנה ובערב יו"ה, ובה כל אדם נכנסים מותרים ליו"ה, (וכתב דלפ"ה מה שאומרים "כל נדר" בכניסת יו"ה, וזה מחשש שמא היה איהו נדר או שבועה אחר

התרה רק ע"י עשרה ששונים הלכות או משניות.
17 שו"ע סימן רכח סעיף ג.
18 שו"ע י"ד סימן רכח סעיף מו.
19 שו"ע י"ד סימן ר"א סעיף א.
20 מטה אפרים תקפא, מ"ט. מנחת יצחק ח"ט סימן ס"א, והגר"ש אלישיב (ימי הרחמים פ"ב הערה סז) נהג שעומדים כמה אנשים יחד ומבקשים התרה.
21 שו"ע י"ד סימן ר"א סעיף ב.
22 שו"ע הרדב"ז ח"ד סימן לג. משנ"ב תרי"ט ס"ק ב.
23 דעת תורה ר"א, סעיף ב. שו"ת מנחת שלמה ח"א סימן צא אות ב.
24 הליכות שלמה פ"א סעיף י. חוט שני ראש השנה פרק א הערה ג.
25 שו"ע סימן רלז סעיף ט, ו"ו ס"ק מו. רב פעלים ח"ד או"ח לד. ואמנם השו"ע שם כתב שזה דווקא בתנאי שמצא שלושה מקובצים אבל הוא לא יקבצם, אולם כבר

לנדר דאורייתא.
10 דאין זה אלא מדרבנן ומועיל חזקה שהביא ב' שערות. משא"כ בהתרה בשלושה. שם.
11 מטה אפרים תקפא סעיף מט. השלי"ה ריש מסכת יומא. שכן המנהג בארץ ישראל.
12 שו"ע י"ד סימן רי סעיף ב. ואף שלדעת רוב הפוסקים נדר של חלום אינו צריך התרה, כי אינו כלום, לכתחילה חוששים לדעת המחמירים להתיר בעשרה.
13 שו"ע שם.
14 עבודת הקודש (להיד"א, ציפורן שמיר תחילת סימן י"ב) כתב שיקבץ עשרה כדי שיתירו לו קללות, נזיפות, וביטול ממנו עין הרע.
15 עיין בספר על נדרי עמוד קסב.
16 רמ"א שם. וזה מועיל לנדר בחלום, אך לנדיי בחלום נחלקו השו"ע והרמ"א (י"ד סימן שלד סעיף לה) אם לא מצא עשרה יתירו לו משהחמירם, אולם לדעת הרמ"א אין לו

דין שליחות בהתרת נדרים מועיל רק בבעל לאשתו. אשה שאינה נשואה אינה יכולה למנות אדם אחר (איש או אשה) שיתיר עבורה. כמו כן, אב אינו יכול לשמש כשליח להתיר נדרים עבור בתו הבוגרת.²⁶

כאשר אשה מבקשת התרה לנדריה, האם בעלה יכול לשבת ולהצטרף לשלושת המתירים?

כאשר אשה מבקשת התרה, בעלה אינו יכול להיות אחד משלושת המתירים. כיון ש"אשתו כנופו", ולפיכך נחשב הדבר כאילו הבעל מתיר את נדרי עצמו, ואין אדם מתיר נדרים לעצמו.²⁷ ולכן אם אשתו בעזרת נשים בזמן התרת נדרים יש להקפיד שלא ישב בעלה עם המתירים.²⁸

יהודים המתגוררים בתפוצות שאינם מבינים לשון הקודש על בוריה, האם מועיל מה שקוראים נוסח 'התרת נדרים' ומסירת המודעה בלשון הקודש שאינם מבינים את המשמעות, או שמא עליהם לומר את הנוסח בשפה המובנת להם?

צריך להקפיד שכל אחד מהנוכחים בזמן ההתרה יבין את מה שנאמר בנוסח התרת נדרים, ולא כמו שחושבים עמי הארצות שהתרת נדרים היא אמירת תחינה ובקשה בלבד, (מצוי בפרט באמירת 'כל נדרי', שרבים חושבים אותה לתחינה).²⁹

אמירה בלעז: מעיקר הדין, מי שאינו מבין לשון הקודש רשאי ואף ראוי שיאמר את נוסח ההתרה והמודעה בשפה המובנת לו (בלעז). אך יש שכתבו שראוי להקפיד לומר התרת נדרים דווקא בלשון שנתקנה. וטוב שהרב או מיהו אחר בקהל יסבירו לנוכחים בשפה בה הם מדברים את משמעות 'התרת הנדרים', וע"כ כך תועיל להם ההתרה גם כשאומרים אותה בלשון הקודש.³⁰

האם מותר לערוך התרת נדרים כאשר מבקש ההתרה אינו נוכח פיזית בפני המתירים, אלא משתתף דרך הטלפון או שידור חי?

מבקש ההתרה צריך לבוא בעצמו ולעמוד בפני המתירים, ואינו יכול למנות שליח עבורו שיתיר את נדריו (חוץ מבעל לאשתו).³¹ לכן מי שאינו יכול לבוא בעצמו לפני שלושה שיתירו לנדריו, אינו יכול להתיר דרך הטלפון וכדו' שהרי אינו נמצא בפני המתירים.³²

בשעת הדחק או במקום צורך גדול (כגון חולה, מבודד או מי שאינו יכול להגיע פיזית), יש מהפוסקים שהקלו להסתמך על שמיעת החרטה והתרתה דרך הטלפון, ויש שהסתמכו בדיעבד על דעות הראשונים הסוברים שניתן להתיר שלא בפני המבוקש.³³

ערב ראש השנה

עד איזה שעה מותר לומר סליחות בערב ראש השנה? ומה הדין אם התאחרו וכבר עלה עמוד השחר - האם יכולים להתחיל או לסיים את הסליחות?

בערב ראש השנה אומרים סליחות כבכל הלילות. ומנהג בני אשכנז להרבות בסליחות בערב ראש השנה יותר משאר הימים.

לכתחילה, מקפידים לומר ולסיים את הסליחות עד עלות השחר. אולם, אם התחילו לומר סליחות לפני עמוד השחר, ונמשך הזמן והגיע עלות השחר - אומרים וידוי ונפילת אפיים בסיום הסליחות כרגיל. אך אם התחילו לומר סליחות לאחר עמוד השחר - אין אומרים וידוי ונפילת אפיים.³⁴

בשחרית ערב ראש השנה אין אומרים וידוי, ולא תחנון ונפילת אפיים. ומנהג בני ספרד שאין אומרים "למנצח.. יענך ה' ³⁵ ולא "תפילה לדוד"³⁶. ואין אומרים צידוק הדין.

הנוהגים לתקוע בשופר בזמן אמירת י"ג מידות או בקדיש שבסוף הסליחות - האם יתקעו בסליחות הנאמרות בחצות הלילה או קודם עלות השחר של ערב ראש השנה?

בערב ראש השנה אין תוקעים בשופר. טעם הדבר הוא כדי להבדיל בין תקיעות הרשות של חודש אלול לבין תקיעות החובה של ראש השנה, או כדי לבלבל את השטן.³⁷ איסור זה הוא בין ביום ובין בלילה שלפניו. ולכן הנוהגים לתקוע בשופר בשעת הסליחות, לא יתקעו בערב ראש השנה אף לא בסליחות הנאמרות בחצות לילה.³⁸

בעל תוקע שרוצה להתאמן על התקיעות בערב ראש השנה - האם רשאי לתקוע בביתו לצורך כך?

יש מן הפוסקים שהחמירו בדבר, וסברו שגם בעל תוקע לא יתאמן בתקיעות בביתו בערב ראש השנה, וזאת כדי לבלבל את השטן.³⁹ אולם, למעשה הרוצה להתאמן - רשאי לעשות כן, ובלבד שיתקע בחדר סגור.⁴⁰

הנוהגים לצום בערב ראש השנה - האם צריכים לקבל עליהם את התענית בתפילת מנחה שלפני ערב ראש השנה, ועד איזה שעה עליהם להשלים את הצום?

רבים נוהגים להתענות בערב ראש השנה, כדי להיכנס לימי הרחמים והרצון מתוך הכנעה ותשובה. צום זה מסוגל מאוד לכפרת עוונות, וכפי שאמרו חז"ל שהמתענה בערב ראש השנה מוחלים לו על שליש מעוונותיו.⁴¹

השלמת התענית: צום זה אינו חמור כתעניות הצאיבור שנתקנו על החורבן, ולכן נהגו רבים להקל ולהתענות בו רק עד חצות היום או עד פלג המנחה.⁴²

בעניין קבלת התענית: מי שרגיל להתענות בכל ערב ראש השנה - אינו צריך לקבל עליו את התענית במנחה של היום הקודם. אולם מי שאינו רגיל להתענות בכל שנה וחפץ השנה להתענות - צריך לקבל את התענית ממנחתה של היום הקודם. באופן זה, בשעה שמקבל עליו את התענית במנחה, עליו להתנות בפירוש שדעתו להתענות רק עד חצות היום או עד פלג המנחה (לפי רצונו). זאת מכיוון שקבלת תענית סתמית משמעותה היא קבלה להשלים את הצום עד צאת הכוכבים.⁴³

האם יש עניין ללכת לקברי צדיקים ערב ראש השנה, ומה הטעם שנוהגים כן?

יש שנהגו ללכת בערב ראש השנה לבית הקברות

ולהרבות שם בתחנונים, ובפרט על קברי הצדיקים,⁴⁴ וכמה טעמים נאמרו בדבר:

א. כדי להכניע עצמו בערב יום הדין ע"י שיזכיר לעצמו יום המיתה, ובזכות הכנעה זו תפילתו תהיה רצויה ומקובלת ביום הדין.⁴⁵

ב. לפי שמקום מנוחת הצדיקים - התפילה מתקבלת יותר, ולכן טוב שיזכיר את זכות הצדיקים שה' ירחם עלינו בזכותם.⁴⁶

ג. כדי לעורר את הצדיקים הטמונים שם שיעוררו עלינו רחמים וימליצו טוב בעדנו.⁴⁷

יש הנוהגים ללכת לבית הקברות גם בערב יום הכיפורים,⁴⁸ אולם יש מן הפוסקים החולקים וסוברים שאין ללכת בערב יום הכיפורים לבית הקברות, כיוון שיום זה הוא יום טוב ואין אומרים בו תחנונים, ועל כן יקדים הליכתו לימים הסמוכים לו.⁴⁹ (ועין עוד מש"כ בארוכה בספרי "זכר צדיק לברכה" פרק י').

מתי הוא הזמן הראוי לטבול במקווה בערב ראש השנה, ומה הכוונה בטבילה זו?

נהגו ישראל קדושים לטבול בערב ראש השנה כדי לטהר את עצמם, שכן הטהרה מועילה מאוד לקבלת תפילתו של אדם, וטהרת הגוף מביאה לידי קדושת הנפש.⁵⁰

מן הדין די בטבילה אחת, אולם בספרים הקדושים מובא שיש לטבול בערב ראש השנה חמש טבילות, ויכוון בהן כדלהלן: טבילה ראשונה - יכוון בה לשם טהרה. והשנייה - יכוון בה לתקון מידת הכעס. והשלישית - יכוון בה למתק את הדינים והגבורות על ידי החסדים. והרביעית - יכוון בה לפשוט מעליו את בגדי החול, ויכוון בזה גם כן לעניין "תכלה שנה וקללותיה". והחמישית - יכוון בה לקבל עליו את האררת קדושת יום הזיכרון, ויכוון בזה "תחל שנה וברכותיה".⁵¹

הזמן הראוי לטבילה זו הוא החל משעה אחת קודם חצות היום, שכן מזמן זה ואילך מתחילה להתפשט הארת קדושת ראש השנה.⁵²

מי שאנוס ואינו יכול לטבול במקווה בערב ראש השנה, כגון זקן או חולה - מה עליו לעשות כדי להיטהר?

מי שאנוס ולא יכול לטבול במקווה בערב ראש השנה, ישפוך על גופו תשעה קבין מים.⁵³ (שיעור תשעה קבין: לשיטת הגר"ח נאה שיעור זה הוא 12.44 ליטרים, ולשיטת החזון איש - 21.6 ליטרים).

כיצד ישפוך את המים על גופו: מי שהחמירו והצריכו שישפוך את המים באמצעות כלי דווקא. ולכתחילה ישפכם מכלי אחד, ואם אין לו כלי אחד המוזיק שיעור זה - יכול לשופכם מכמה כלים, ובלבד שלא ישפוך מיותר משלושה כלים בזה אחר זה.⁵⁴ ויש מקילים שאפשר לשפוך את המים גם באמצעות דוש במקלחת.⁵⁵ בעת שפיכת המים יעמוד האדם זקוף, ושתי ידיו יהיו מונחות כנגד לבו ברפיון (ולא ידחקן בחוזקה אל גופו), כדי שיגיעו המים לכל מקום.⁵⁶

זקן או חולה שאינם יכולים לרחוץ באופן זה, טוב שייטלו ידיים לסירוגין ארבעים פעמים, (ועיין בהערה סדר הנטילה וכוונותיה).⁵⁷

26 ש"ת (ס"ק עא) שהטעם הוא משום דשמא היא אינה רוצה שיתפוסם הדבר על ידי שיקבצם, וכתב העטרת זהב (הלכות) שאם נתנה לו רשות גם לקבצם ולהתיר יעשה. ע"ש. וכן הורו למעשה הגר"ש אלישיב זצוק"ל באשרי איש ח"ג פ"ג אות כה. ובשו"ת תשובות והנהגות (ח"א סימן של"ח).
26 ש"ת סימן רכח סעיף טז.
27 ש"ת סימן רלד סעיף ג.
28 אך כשיש עשרה מתירים יכול להיות בתוכם ויתנה שמתיר לכל הקהל חוץ מאשתו, אור לציון עמוד כו.
29 אלה המנון (על המטה אפרים סימן תקפא אות קב), כה"ח (סימן תקפא ס"ק צט).
30 כה"ח (סימן תקפא ס"ק צט), וזכ"ח בקיצור ש"ע (סימן קבח סעיף טז), וכמו אותם היראים שאינם מבינים בלשון הקודש, שאומרים נוסח התרת נדרים בלשון לעז. (עיי"ש שהביא הנוסח).
31 ש"ת סימן רכח סעיף טז.
32 אחרונים, עיין עוד הליכות מועד עמוד פז.
33 שערי דעה (סימן רכח סעיף טז), והשפת אמת (נדרים ה): נמנו על הש"ע למח לא הביא דעת הראשונים הנ"ל דלפליג על הרמב"ם ועי"כ בלשון יש אומרים. והסיקו שם, דבדיעבד אם התירו שלא בפניו

בכף החיים סימן תקפא ס"ק סב-סג כתב שנכון להתענות עד צאת הכוכבים, וכן נראה לשון הש"ע תקפא סעיף ב.
43 ש"ת סימן תקסב סעיף ב. ומשנ"ב שם.
44 מנהגי מהר"ל הלכות ראש השנה אות ג. רמ"א סימן תקפא סעיף ד.
45 ברכת אליהו (מאליינבו, דף נ דף ע"א).
46 מנהגי מהר"ל שם. משנ"ב תקפא ס"ק כז.
47 חמדת ימים (מהדורת תשע"א, ח"ג דף צא ע"ב). קיצוץ ש"ת סימן קבח סעיף יג.
48 מהם משה (מח"ס ש"א, אות תלתט). רמ"א סימן תרה סעיף א. ובמשנ"ב שם ס"ק ז כתב דאין להרבות שם בתחנונים רק מה שמוסד מהקדמונים, בשונה מערב ראש השנה שנוהגים להרבות בתחנונים.
49 סידור דרך החיים דיני ערב יו"כ.
50 רמ"א סימן תקפא סעיף ד. כה"ח שם אות פב.
51 בא"ח פירוש צבאים סעיף ג.
52 משנ"ב שם ס"ק כו.
53 משנ"ב שם.
54 כמבאר במשנה מקוואות פרק ג. ובשו"ע הרב סימן תרו.
55 שו"ת שבת הלוי ח"א סימן כד. מנח"י ח"ד סימן כא